

مطبوعات در آسیای مرکزی

تحولات روزنامه‌نگاری در دوره های تجددخواهی،

اشتراک‌گرایی و استقلال‌جویی

دکتر کاظم معتمدنژاد

استاد علوم ارتباطات دانشگاه علامه طباطبائی

نشر علم

تهران - ۱۳۹۰

سرشناسه	: معتمدنژاد، کاظم، ۱۳۱۳ -
عنوان و نام‌پدیدآور	: مطبوعات در آسیای مرکزی: تحول روزنامه‌نگاری در روند تجددخواهی، اشتراک‌گرایی و استقلال‌بایی / کاظم معتمدنژاد.
مشخصات نشر	: تهران: علم، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری	: ۲۸۸ ص.
شابک	: 8 - 265 - 224 - 964 - 978
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیا
یادداشت	: ص.ع. به انگلیسی
یادداشت	: Kazem Motamed-Nejad. The Press in Central Asia: Struggless for western modernism...
موضوع	: کتابخانه: ص ۲۷۹ - ۲۸۸.
رده‌بندی کنگره	: مطبوعات - آسیای مرکزی.
رده‌بندی دیوبی	: PN۵۴۴۹/۱۵م۷ ۱۳۸۹
شماره کتابشناسی ملی	: ۰۷۹/۵۸ ۲۲۳۲۲۱۲

نسخه

مطبوعات در آسیای مرکزی

کاظم معتمدنژاد

چاپ اول، ۱۳۹۰

تیراژ: ۱۶۵۰ نسخه

لینوگرافی: باختر

چاپ: چاروشگران‌نقش

خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهدای زاندارمیری

بیت گرانفر، بلاک ۴، تلفن ۶۶۴۱۲۳۵۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

شابک ۸ - ۲۶۵ - ۲۲۴ - ۹۶۴ - ۹۷۸

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
پیشگفتار.....	۱
مقدمه - مروری بر مطالعات قبلی.....	۹
۱- مطالعات فرانسوی و انگلیسی.....	۱۰
۲- مطالعات فارسی.....	۱۶
مآخذ پیشگفتار و مقدمه.....	۲۱
بخش یکم - تأسیس نخستین روزنامه‌ها در سرزمین‌های مسلمان نشین	
امپراتوری روسیه.....	۲۷
۱- اندیشه‌های تجدیدخواهی و جنبش‌های هویت جویی.....	۳۴
۲- کوشش‌های متفکران فارسی‌زبان.....	۳۶
۳- قیام‌های مذهبی اواخر قرن نوزدهم.....	۴۱
۴- آثار شکست روسیه از ژاپن و انقلاب ۱۹۰۵.....	۴۳
۵- جنبش‌های دهقانی و روشنفکری.....	۴۷
مآخذ بخش یکم.....	۵۰
بخش دوم - پیدایی و دگرگونی مطبوعات در آسیای مرکزی.....	۵۳
۱- مطبوعات آسیای مرکزی در دوره پس از انقلاب ۱۹۰۵ روسیه.....	۵۳
الف- مطبوعات ازبکی زبان تاشکند.....	۵۴
ب- مطبوعات فارسی زبان بخارا.....	۵۹
پ- مطبوعات ازبکی و فارسی سمرقند و خوقند.....	۶۳
ت- مطبوعات ترکمنی و فارسی عشق‌آباد.....	۶۶

۲- مطبوعات آسیای مرکزی در دوره انقلاب‌های ۱۹۱۷ و نخستین سال‌های	
بعد از انقلاب‌ها.....	۶۸
دوره اول- پیشرفت مطبوعات ملی گرا (فوریه تا اکتبر ۱۹۱۷)	۷۰
الف-مطبوعات تاشکند	۷۳
ب-مطبوعات فرغانه	۷۷
پ-مطبوعات سمرقند	۷۹
ت-مطبوعات بخارا.....	۸۰
دوره دوم- ایجاد و توسعه مطبوعات طرفدار رژیم بلشویکی	۸۰
(از انقلاب ۱۹۱۷ تا پایان جنگ‌های داخلی در ۱۹۲۰)	۸۰
الف-آخرین نشریه‌های ملی گرا.....	۸۲
ب-مطبوعات دولتی شوروی	۸۴
I. ارگان‌های مرکزی تاشکند.....	۸۵
II. ارگان‌های منطقه‌ای	۸۶
III. مطبوعات بخارا و خیوه.....	۸۹
مأخذ بخش دوم.....	۹۱
بخش سوم- تحول و توسعه مطبوعات آسیای مرکزی در دوره حکومت	
شوروی	۹۳
۱- تعدد و تنوع مطبوعات در جمهوری‌های سوسیالیستی آسیای مرکزی	۹۴
الف-مطبوعات جمهوری سوسیالیستی ازبکستان.....	۹۵
ب-مطبوعات جمهوری سوسیالیستی تاجیکستان	۹۷
پ- مطبوعات جمهوری سوسیالیستی ترکمنستان	۹۹
ت- مطبوعات جمهوری سوسیالیستی قرقیزستان	۱۰۱

- ث- مطبوعات جمهوری سوسیالیستی قزاقستان ۱۰۳
- ۲- مبانی نظری اداره و کنترل مطبوعات در نظام سوسیالیستی شوروی ۱۰۶
- الف- عقاید مارکس و لنین و استالین ۱۰۶
- ب- مقررات قانون اساسی اتحاد جماهیر شوروی ۱۰۶
- پ- نظریه خدمت عمومی دولت ۱۰۷
- ۳- دگرگونی مطبوعات و سایر وسایل ارتباط جمعی در دوره حکومت گورباچف ۱۱۵
- الف- نقش ارتباطات جمعی در گسترش فضای باز سیاسی ۱۱۵
- ب- تدوین و تصویب قانون جدید وسایل ارتباطی ۱۱۸
- پ- توسعه انتقادی علیه نظام سوسیالیستی ۱۲۱
- ت- شکست کودتای نظامیان و لغو تمام محدودیت‌های وسایل ارتباطی ۱۲۴
- مآخذ بخش سوم ۱۲۶
- بخش چهارم- تحولات جدید مطبوعات در جمهوری‌های مستقل آسیای مرکزی ۱۲۹
- ۱- مطبوعات در جمهوری ازبکستان ۱۳۱
- الف- مشخصات عمومی مطبوعات و فعالیت‌های وابسته ۱۳۲
- ب- شرایط حقوقی و سیاسی مطبوعات ۱۳۷
- ۲- مطبوعات در جمهوری تاجیکستان ۱۴۳
- الف- مشخصات عمومی مطبوعات و فعالیت‌های وابسته ۱۴۳
- ب- شرایط حقوقی و سیاسی مطبوعات ۱۴۷
- ۳- مطبوعات در جمهوری ترکمنستان ۱۵۵
- الف- مشخصات عمومی مطبوعات و فعالیت‌های وابسته ۱۵۵

- ب-شرایط حقوقی و سیاسی مطبوعات ۱۶۰
- ۴- مطبوعات در جمهوری قرقیزستان ۱۶۴
- الف- مشخصات عمومی مطبوعات و فعالیت‌های وابسته ۱۶۴
- ب-شرایط حقوقی و سیاسی مطبوعات ۱۶۸
- ۵- مطبوعات در جمهوری قزاقستان ۱۷۳
- الف- مشخصات عمومی مطبوعات و فعالیت‌های وابسته ۱۷۳
- ب-شرایط حقوقی و سیاسی مطبوعات ۱۷۷
- نتیجه‌گیری- چالش‌های کنونی و چشم‌اندازهای آینده ۱۸۶
- مآخذ بخش چهارم ۱۹۰
- پیوست- همکاری‌های ارتباطی منطقه‌ای در شرایط معارضة جهانی سازی اقتصادی و هویت خوبی فرهنگی: ملاحظات دربارۀ گزارش هیأت اعزامی «یونسکو» برای امکان‌سنجی راجع به تأسیس «مرکز مطالعات و تحقیقات ارتباطات در آسیای مرکزی» ۱۹۷
- بخش یکم- گزارش مطالعه امکان‌سنجی دربارۀ تأسیس مرکز مطالعات و تحقیقات ارتباطات ۲۰۵
- ۱- بررسی مشخصات «آسیای مرکزی و همسایگان آن» ۲۰۷
- ۲- ارزیابی وضع «دانشگاه‌ها و بخش ارتباطات» ۲۰۹
- ۳- «توسعه بخش ارتباطات و چارچوب نهادی آن: برنامه توسعه وسایل ارتباطی» ۲۱۳
- ۴- «شرایط موفقیت برنامه توسعه وسایل ارتباطی» ۲۲۰
- بخش دوم- ملاحظات در مورد گزارش امکان‌سنجی ۲۳۱
- ۱- عدم توجه به برنامه‌های قبلی «یونسکو» دربارۀ همکاری‌های منطقه‌ای ۲۳۱

۲-عدم بررسی دقیق در مورد هدف‌های مرکز مطالعات و تحقیقات	
ارتباطات	۲۳۸
الف-آموزش و تربیت روزنامه نگاران و سایر ارتباط گران.....	۲۳۹
ب-برگزاری کنفرانس‌ها و سمینارهای ارتباطی منطقه‌ای	۲۳۹
پ-پژوهش‌های ارتباطی مورد لزوم برای توسعه ارتباطات توسعه	۲۴۰
ت-کمک به همکاری‌های سازمانی ارتباطات	۲۴۰
۳-لازم و ملزم بودن «تحقیق و توسعه»	۲۴۱
۴-آمادگی ایران برای همکاری در برنامه «توسعه وسایل ارتباطی»	۲۴۳
۵-اهمیت و ضرورت همکاری‌های ارتباطی منطقه‌ای	۲۴۹
فهرست مآخذ	۲۵۶

پیشگفتار

در سال‌های اخیر، به دنبال فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و اعلام استقلال جمهوری‌های وابسته به آن در منطقه آسیای مرکزی، تحت تأثیر همبستگی‌های تاریخی و مشترکات فرهنگی دیرین ایران و کشورهای تازه تأسیس این منطقه، توجه روز افزونی به احیای مراودات و مناسبات معنوی با این کشورها پدید آمده است. در این میان، صرف‌نظر از گسترش روابط اقتصادی و سیاسی و فرهنگی، به صورت عام آن‌ها با جمهوری‌های جدید-الاستقلال آسیای مرکزی، در زمینه همکاری‌های ارتباطی با آنها نیز پیشرفت قابل ملاحظه‌ای صورت گرفته است. مهم‌ترین نمونه‌های آن، اتصال راه آهن سراسری ایران، از طریق سرخس و تاجن با راه آهن‌های جمهوری‌های آسیای مرکزی، ایجاد سازمان خبرگزاری‌های کشورهای ساحلی دریای خزر و تصدی ایران در ساختن ۷۰۰ کیلومتر دنباله بزرگراه ارتباطی بین‌المللی فیبر نوری بین سواحل شرقی چین و شمال غربی اروپا در خاک ترکمنستان، به شمار می‌روند.

در زمینه کوشش‌هایی که در سطح منطقه‌ای پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، برای احیای همبستگی‌های فرهنگی و تاریخی کشورهای جدیدالاستقلال آسیای مرکزی و همسایگان آن‌ها صورت گرفتند، سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد (یونسکو)، نقش نوعی رابط را به

عاهده گرفت و با برگزاری «نخستین کنگره بین المللی درباره همکاری‌های فرهنگی و علمی در آسیای مرکزی»، که در نوامبر ۱۹۹۲ در تهران تشکیل شد، به تجدید روابط دیرین این سرزمین‌ها در راه پیشرفت تمدن بشری کمک کرد.

حضور «فدریکو مایور»، مدیرکل یونسکو در کنگره اخیر و سخنرانی افتتاحیه وی در این کنگره و مخصوصاً تأکید او بر جایگاه برجسته ارتباطات در پیشرفت همکاری‌های آینده کشورهای این منطقه، این امید را فراهم نمود که همسایگان قدیمی آسیای مرکزی بتوانند از نقش و نفوذ این سازمان جهانی در احیا و تجدید همکاری‌های فرهنگی و ارتباطی خویش بهره‌مند شوند.

در چنین شرایطی که به نقش «یونسکو» در پیشرفت و گسترش این گونه همکاری‌ها خوشبینی فراوان پدید آمده بود، کوشش مهمی درباره گسترش همکاری‌های ارتباطی با جمهوری‌های جدید این منطقه، به عمل آمد و برای تأسیس «مرکز مطالعات و تحقیقات ارتباطات در آسیای مرکزی» اقدام گردید. طرح ایجاد این مرکز، که در سال ۱۳۷۲ به پیشنهاد گروه علوم ارتباطات دانشگاه علامه طباطبائی، از سوی کمیته ارتباطات کمیسیون ملی یونسکو در ایران، به اجلاس کنفرانس عمومی «سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد» (یونسکو)، ارائه شده بود، به صورت کلی مورد موافقت سازمان یاد شده قرار گرفت. به همین لحاظ، در اواخر تابستان سال بعد، هیأتی از طرف دبیرخانه «یونسکو» برای امکان‌سنجی راجع به تأسیس آن،

به ایران و پنج جمهوری آسیای مرکزی و ترکیه، مسافرت کرد و پس از چند ماه، طی گزارش خود به حوزه ارتباطات و اطلاعات «یونسکو»، توجه به پیشنهاد خاص خویش برای ایجاد یک «برنامه توسعه وسایل ارتباطی»، در جهت پیشرفت و گسترش مطبوعات و رادیو - تلویزیون‌ها و خبرگزاری‌ها در کشورهای منطقه را نسبت به طرح تأسیس مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی مورد نظر ایران، در اولویت قرار داد. (۱)

پس از عرضه گزارش مذکور، کمیسیون ملی یونسکو در ایران، از پی‌گیری پیشنهاد قبلی در اجلاس بعدی کنفرانس عمومی یونسکو (پائیز ۱۹۹۵) خودداری کرد و به عبارت دیگر آن را مسکوت گذاشت، تا مقدمات تحقق پیشنهاد، از طریق تأسیس این مرکز با استفاده از امکانات ملی جمهوری اسلامی ایران، فراهم شوند. به همین مناسبت، از یک سو، با اعلام آمادگی دانشگاه علامه طباطبائی برای ایجاد «مرکز مطالعات و تحقیقات ارتباطات در آسیای مرکزی» در کنار گروه علوم ارتباطات این دانشگاه و پشتیبانی کلی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، خبرگزاری جمهوری اسلامی، سازمان صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران، وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات (وزارت پست و تلگراف و تلفن وقت) برای تأمین بودجه مالی و تجهیزات مورد نیاز آن، تصمیم گرفته شد، تا فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی مربوط به ارتباطات در آسیای مرکزی، به صورت مورد پیشنهاد در طرح ارائه شده به «یونسکو»، آغاز شوند و از سوی دیگر، با همکاری عملی این مرکز با حوزه ارتباطات و اطلاعات «یونسکو»، در زمینه آموزش

روزنامه‌نگاران و سایر ارتباط‌گران در کشورهای آسیای مرکزی و همچنین، پژوهش دربارهٔ مطبوعات و وسایل ارتباط جمعی دیگر در این کشورها، شرایط لازم برای جلب همکاری مؤسسات ارتباطی و نهادهای پژوهشی جمهوری‌های جدیدالاستقلال این منطقه، در فعالیت‌های مشترک مطالعاتی و تحقیقاتی، آماده گردند. به عبارت دیگر، تحت تأثیر این فعالیت‌ها، وضعی پدید آمد که به زودی، کوشش‌های «مرکز مطالعات و تحقیقات ارتباطات در آسیای مرکزی»، به صورت رسمی اعلام شود. در راه نیل به این مقصود، برنامهٔ پژوهش دربارهٔ «مطبوعات مستقل و کثرت‌گرا در ایران»، که در تعقیب هدف‌های مورد نظر «یونسکو» در اعلامیهٔ نهایی سمینار رسانه‌های مستقل و کثرت‌گرای آسیایی (آلمان - اکتبر ۱۹۹۲)، با حمایت حوزهٔ ارتباطات و اطلاعات «یونسکو» به اجرا گذاشته شد (۲) و همچنین برنامهٔ تحقیقاتی مربوط به شناخت و معرفی ارتباطات جمعی در آسیای مرکزی، که این کتاب، یکی از زمینه‌های آن محسوب می‌شود، اهمیت خاصی دارا گردیدند. *

گزارش نهایی تحقیق راجع به «مطبوعات مستقل و کثرت‌گرا در ایران»، قرار بود در اردیبهشت ماه سال ۱۳۷۷، همزمان با «روز جهانی آزادی مطبوعات»، در کنفرانسی با حضور نمایندگان حوزهٔ ارتباطات و اطلاعات «یونسکو» و با شرکت محققان و متخصصان ارتباطات کشورهای آسیای

* برای آگاهی بیشتر در مورد پیشنهاد ایران برای تأسیس «مرکز مطالعات و تحقیقات ارتباطات در آسیای مرکزی»، گزارش هیأت اعزامی یونسکو دربارهٔ این پیشنهاد و پاسخ ایران به گزارش مذکور، به متن پیوست آخر کتاب، مراجعه شود.

مرکزی و برخی دیگر از کشورهای منطقه، عرضه شود و امید می‌رفت که جنبه‌های مثبت آن، به جلب همکاری‌های آموزشی و پژوهشی ارتباطی مورد نظر، کمک کنند.

کتاب حاضر درباره «مطبوعات در آسیای مرکزی»، هم، به طوری که به آن اشاره شد، یکی از نخستین گام‌ها در جهت مطالعه و تحقیق پیرامون ارتباطات جمعی کشورهای این منطقه به شمار می‌رود و می‌تواند در پر کردن خلأ مأخذ فارسی در این مورد، سودمند واقع شود.

این کتاب، با یک بررسی مقدماتی، درباره سیر تأسیس و تحول مطبوعات در سرزمین‌های آسیای مرکزی آغاز می‌شود. در این بررسی، ابتدا مشابهت‌های کلی این مطبوعات با نخستین تجربه‌های مطبوعاتی ایران و ترکیه، یادآوری شده اند و سپس در بخش‌های بعدی آن، مراحل مختلف توسعه مطبوعات این منطقه، در سال‌های پس از انقلاب ۱۹۰۵ روسیه تا انقلاب‌های ۱۹۱۷، سال‌های بعد از انقلاب بلشویکی تا پایان جنگ‌های داخلی بلشویک‌ها و مخالفان، سال‌های طولانی پس از تأسیس جمهوری‌های سوسیالیستی وابسته به اتحاد جماهیر شوروی، از سال‌های اول دهه ۱۹۲۰، تا زمان فروپاشی این اتحاد در سال ۱۹۹۱، تفکیک گردیده‌اند.

به طور کلی، برای مطالعه درباره چگونگی تحول مطبوعات در آسیای مرکزی، که پیش از تأسیس اتحاد جماهیر شوروی، سرزمین ظاهراً مستقل امیرنشین بخارا و سرزمین‌های تحت سلطه مستقیم روسیه تزاری، موسوم به

«ترکستان» را در بر می‌گرفت و پس از آن، جمهوری‌های سوسیالیستی وابسته به شوروی را شامل می‌شد، می‌توان چهار دوره را از هم متمایز ساخت:

- دوره یکم، سال‌های پس از انقلاب ۱۹۰۵ روسیه تا زمان انقلاب‌های سال ۱۹۱۷ این کشور است، که به سبب از میان رفتن استبداد خشن تزاری و ایجاد نظام سلطنت مشروطه بر مبنای قانون اساسی و پیشرفت اندیشه‌های آزادی‌خواهی و هویت‌جویی، دوره نسبتاً مناسبی برای پیشرفت مطبوعات در منطقه مذکور به شمار می‌رود.

- دوره دوم فعالیت مطبوعات این منطقه، زمان بعد از انقلاب‌های فوریه و اکتبر ۱۹۱۷ و پیش از تصرف آسیای مرکزی به وسیله ارتش سرخ و برقراری حکومت‌های بلشویکی را در بر می‌گیرد. این دوره هم به لحاظ تنوع و تعدد مطبوعات ملی‌گرا و مطبوعات طرفدار بلشویسم، دوره جالب توجه‌ی محسوب می‌شود.

- دوره سوم تحول مطبوعات آسیای مرکزی، سال‌های پس از پایان جنگ‌های داخلی بین نیروهای مخالف حکومت بلشویک‌ها و ارتش سرخ و تأسیس جمهوری‌های سوسیالیستی در اوایل دهه ۱۹۲۰ تا زمان فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در سال ۱۹۹۱ را فرا می‌گیرد. با آن که این دوره، طولانی‌ترین دوره فعالیت مطبوعات این منطقه را تشکیل می‌دهد، اما به جهت کنترل مستقیم روزنامه‌ها و مجله‌ها از سوی مقامات حزبی و دولتی و یکنواختی محتویات آن‌ها، از جاذبه مطالعاتی فراوانی برخوردار نیست.

- دوره چهارم فعالیت مطبوعات آسیای مرکزی، سال‌های پس از استقلال جمهوری‌های پنجگانه این منطقه را شامل می‌شود که هم به لحاظ دگرگونی‌های سیاسی ناشی از استقلال این جمهوری‌ها و هم به سبب تازگی زمانی آن، در خور توجه ویژه است.

اکنون که کتاب «مطبوعات آسیای مرکزی»، آماده چاپ شده است، فرصت را مغتنم می‌دانم تا از زحمات فراوان خانم زهرا نجفیان، همکار دبیرخانه انجمن ایرانی مطالعات جامعه اطلاعاتی، برای حروفچینی و غلط‌گیری متن آن سپاسگزاری کنم و از کوشش‌های برادریم آقای خلیل معتمدنژاد برای صفحه‌آرایی و فرم‌بندی کتاب و همچنین از توجهات خاص آقای مهدی علمی، مدیر «نشر علم»، برای تدارک امکانات چاپ آن نیز تشکر نمایم.

کاظم معتمدنژاد

آذرماه ۱۳۹۰